

”O store Dronning, Mode! du alene kan udrette det, hvorpaa alle Lægers foreenede Røst forgjæves raaber!”

Antimode og sundhedsoplysning i 1700-tallets Danmark-Norge

Af Morten Grymer-Hansen, cand.mag. i historie.

Den generelle afvisning af luksus og mode i Danmark-Norge – og andre steder i Europa – i 1700-tallet, er for længst anerkendt og beskrevet som en form for antimode.¹ Begrebet antimode dækker over en afvisning af mode generelt eller væsentlige elementer af mode, der af en eller flere årsager opfattes som problematisk. Antimode vil dog i sidste ende bekræfte modens essens, omskifteligheden, ved at præsentere alternativer til den eksisterende mode, som den formuleres i modsætning til.

Ifølge den amerikanske sociolog og modedeforsker Fred Davis kan der opstilles seks varianter af antimode, der dog ikke skal anses for fuldt dækkende.² Den mest udbredte og ligeledes den, der generelt fremhæves inden for 1700-talsforskning, kalder Davis for ”*utilitarian outrage*” altså harme over mode, der tager udgangspunkt i en opfattelse af mode som upraktisk, overflødigt og amoralsk.³ I 1700-tallet skal dette ses i forbindelse med en bredere debat om luksus i Europa og et stærkt merkantilistisk syn på økonomi, der problematiserede mode som fænomen, da den jævnlige forandring i tøjet ville medføre hyppige indkøb af importerede luksusvarer, hvorved penge blev ført ud af landet.⁴

Denne artikel fokuserer på en anden variant af antimode, Davis omtaler som ”*health and fitness naturalism*”, der frem for at være en økonomisk kritik, fokuserer på modernes negative påvirkning af særligt kvinders helbred.⁵ Der er en række kendte eksempler på denne form for antimode gennem tiden såsom debatter om den skadelige påvirkning af bl.a. korsetter, brystholdere og højhælede sko. For at belyse dette emne i 1700-tallet, tager jeg udgangspunkt i tidsskriftet *Sundhedstidende*, der blev udgivet 1778-1781 af læge og professor Johann Clemens Tode (1736-1806).

Tode var en meget aktiv og bredt orienteret forfatter, der stod bag en lang række tidsskrifter om mange forskellige emner.⁶ Det er dog primært hans virke som sundhedsformidler, der har sikret ham en plads i historien som foregangsmand, der lykkedes med at gøre sundhed og præventiv medicin til et offentligt anliggende i Danmark-Norge i anden halvdel af 1700-tallet.⁷ Det er nok for meget at give Tode æren af at gøre mode til et offentligt emne herhjemme, hvilken ære snarere må tilfalde Ludvig Holberg, der behandlede emnet gentagende gange i sine essayistiske skrifter, ligesom det også optræder hyppigt i trykkefrihedsskrifterne fra 1770-1773.⁸ Det interessante ved *Sundhedstidende* er Todes eksplicite intention om at forholde sig nøgternt og sundhedsfagligt til emnet, frem for at lade forargelsen råde, hvorved kan ses hvilken plads mode havde i et sundt og naturligt liv som århundredets mest fremtrædende sundhedsformidler forestillede sig det.

1 Alm: 2021; Maxwell: 2014; Venborg Pedersen: 2023.

2 Davis: 2007.

3 Davis: 2007, s. 78-79.

4 Angående luksusdebatten se Venborg Pedersen: 2013; Grymer-Hansen: 2021.

5 Davis: 2007, s. 79-81.

6 Larsen: 1991.

7 Larsen: 1991; Mellemsgaard: 1996, s. 107-114; Eriksen: 2017.

8 F.eks. Holberg: 1744, s. 475; Horstbøll et al.: 2020.

Fig. 1: Fornemt klædte personer på promenade i Kongens Have. Stik af Georg Christian Schule 'Premiere promenade dans le Jardin de Rosenberg à Copenhague', 1785. SMK, inv.nr. KKS9260.

Hr. Peders brev om unaturlige moder og deres sundhedsskade

Første gang mode og beklædning bliver egentlige emner i Sundhedstidende er i hæfte nr. 14 fra den 7. oktober 1778.⁹ Heri blev trykt, hvad der foregiver at være en henvendelse fra en læser ved navn Peder angående de skiftende moders påvirkning af legeme og sundhed: ”Jeg kan aldrig troe at Moder, som ere saa monstrøse og unaturlige, tildeels ogsaa saa besværlige, kunne være uden al Fare for Legemets Helbred. Viis og forklar disse Følger jo før jo heller.”¹⁰ Peder tøvede heller ikke med at angive hvilke konkrete moder, han anså for unaturlige: ”[...] Mandfolkenes Silkeyrasser, om deres Kosteskafter i Nakken, deres Gardindusker paa Brystet, deres Hestespænder i Skoene o. s. v. iligemaade om vore Fruentimmeres Hattefiære, Haarvalker og lange Hæle.”¹¹

Om nu 'Hr. Peder', som Tode omtaler læseren i sit svar, var en virkelig person eller ej må stå hen i det uvisse. At tidsskriftsredaktører og -skribenter benyttede fingerede læserstemmer, var et udbredt fænomen i 1700-tallets spektator-genre.¹² Spektator-genren opstod i England i begyndelsen af 1700-tallet og var bygget over en subjektiv betragter, Mr. Spectator, af samfundet, der sammen med et selskab af en række andre fiktive figurer, som repræsenterede forskellige sociale grupper, svarede på fiktive læserbreve som regel skrevet af redaktøren selv.¹³

Brevet kan meget vel være et udtryk for Todes interesse for emnet, men potentielt også hans uvillighed til at indrømme denne interesse, som han kunne skjule bag figuren

9 Tode: 1778, s. 112.

10 Tode: 1778 s. 112.

11 Ibid.

12 Langen: 2018, s. 78.

13 Krefting et al.: 2014, s. 27-29.

Peder. At Tode kunne have god grund til dette, får man indtryk af i hans svar, der kom i det følgende nummer. Heri bemærker Tode, hvorledes han i sit tidligere tidsskrift *Den medicinske Tilskuers* havde pådraget sig samtlige sine kvindelige læsere had ved at kritisere deres 'Aftencaravaner' og 'Kaffedrikken': "*Himmelen bevare mig, at jeg ei drager samme Had paa mig ved at blæse med Hr. Peder – i et Horn, ved at ivre imod en Prydelse, som klæder de Skønne saa vel, og ved at rykke ved en Smag, som har fæstet alt for dybe Rødder.*"¹⁴ Det er dog værd at bemærke, at de 'unaturlige' moder ikke synes at tilhøre et bestemt køn i Peders henvendelse, mens Todes svar, foruden nævnte indledning angående hadet fra kvindelige læsere, langt overvejende behandler kvinders beklædning.¹⁵

På trods af at være et oplysende og sagligt tidsskrift, der ifølge Tode ikke begav sig af med moralisme, så skjulte Tode sig bag fiktive konstruktioner. Disse kunne tilføje et underholdende og genkendeligt element for læserne, men tillod også 'Privat-Tode' at moralisere gennem fiktive karakterer, hvortil 'Læge-Tode' kunne give et sundhedsfagligt svar.

Fruentimmernes letpåkledte aftenpromenader

Et tilbagevendende emne i *Sundhedstidende* var de såkaldte 'aftenpromenader', som særligt hovedstadens kvinder gjorde sig skyldige i, og hvordan disse gåture var skadelige for både krop og sjæl. I *Sundhedstidende* nr. 30 fra den 27. januar 1779, kan man finde et længere skrift af Tode med titlen "Om vore Fruentimmeres Aftenpromenader", hvor han oplister fem argumenter, der kunne benyttes til fordel for denne praksis, hvorefter han gendriver hvert enkelt af dem.¹⁶ Formen har altså noget til fælles med læserbrevet fra Peder, da der responderes på spørgsmål/argumenter angiveligt fremført af andre end Tode. Argument nr. 3 handler direkte om kvinders påklædning og lyder: "*Naar de spadserer i Tusmørke, saa behøve de ei at pyntes.*"¹⁷ Til hvilket Tode svarer: "*Men om Aftenen, saavel som om Dagen, seer man dem i deres fulde Stads.*"¹⁸ På den følgende side giver Tode tilmed en beskrivelse af hvilken stads, det drejer sig om:

*"Og hvorledes er hun udrustet paa saadant et Tog? Hvormed afværger hun vel Aftenkulden? – Med et Par Fragmenter af en Hanerumpe, nogle Favne Baand og endeel Spindelvæv over en mægtig Totte fremmed Haar; med Titelbladet af en Silkekaabe over Skulderne; med tynd Silke eller Sirs og Linnen paa Kroppen, og med et Par Bomuldstrømper paa Beenene. Med denne Maaneskins Rustning tør hun trodse én af de største Sundhedsfiendder i den heele Natur: Aftenluften med al sin grumme Kulde og al sin forgiftige Taage. Med tynde Skoe og tyndere Strømper tør hun vove sig i Sne og Snaus."*¹⁹

Aftenpromenader og kvinders tilsyneladende stigende tilstedeværelse i det offentlige rum optog en række skribenter i 1700-tallets Danmark. Man kan finde emnet behandlet i spredte skrifter bl.a. hos en anonym skribent i forløberen for Viborg Stiftstidende, i embedsmanden Jacob Gudes erindringer, i modejournalen *Moderne i Kiøbenhavn* fra 1776 og altså også som tilbagevendende tema i *Sundhedstidende*. Promenader og spadsereure blev i løbet af 1700-tallet en populær modepraksis i sig selv, hvor særligt offentlige parker og haver som Kongens Have spillede en væsentlig rolle som kulisse for en ny offentlig sociabilitet og for det sociale spil, der fandt sted i Enevældens rangssamfund.²⁰

Todes farverige beskrivelser af 'måneskinsrustningen' fremhæver fraværet af tøj ("nogle

14 Tode: 1778, s. 116.

15 Ibid.

16 Sundhedstidende: 1779, nr. 30, s. 142-144.

17 Ibid., s. 143.

18 Ibid.

19 Sundhedstidende: 1779, nr. 30, s. 144.

20 Langen: 2018; Greig: 2012; Kaartinen: 2019.

favne Baand”, ”endeel Spindelvæv”, ”Titelbladet af en Silkekaabe”) og det fremmede ved de tilstedeværende beklædningsgenstande (”Fragmenter af en Hanerumpe”, ”Totte fremmed Haar”, samt importerede tekstiler som silke og bomuld). I hvilken grad, københavnske kvinder egentlig har været afklædt, er svært at afgøre, men i 1779 skrev Tode ligefrem, at: ”Vore Dianer og Venusser ginge med bart Bryst; dog stod Døren til dette Elysium ikke ganske aaben, men alene paa Klem [...]”.²¹ Det kunne tyde på, at den franske mode med at vise både bryst og brystvorte også var at se i Danmark i 1770’erne, dog muligvis i en lidt mere tildækket udgave.²²

Hvad angår ’fremmede’ dragtdeles tilstedeværelse på kroppen og de medfølgende problemer, kan dette ses gentaget i 1781, hvor Tode ligefrem påkalder sig modens hjælp til at sikre folkets sundhed:

*”O store Dronning, Mode! du alene kan udrette det, hvorpaa alle Lægers forenede Røst forgjæves raaber! Du kan redde Millioners Helbred og befordre Myriader til Existents, naar du behager at byde, alle Beene skulle bære uldene Understrømper, og intet Hoved skal meere betynges med fremmed Prydelse.”*²³

Her understreges det, at hovedet ikke bør betynges med ’fremmed prydelser’ og at ben skal dækkes med uldne strømper, hvor ulden erstatter importerede tekstiler. Foruden uldens varmende kvaliteter, er det muligt også at læse Todes sundhedsråd som en variant af en merkantilistisk kritik af mode, men hvor fremmede varer afvises med baggrund i medicinske fremfor økonomiske argumenter.

Det var Todes helbredsråd at sørge for, der var balance i påklædning, således at man holdt fødder og hoved i nogenlunde samme temperatur. Tode dedikerede ligefrem en lille føljetonartikel til kold lufts skadelige virkninger på kroppen.²⁴ Her var det væsentlige ifølge Tode, at man ikke udsatte sin krop for pludselige temperaturforskelle, men lod den gradvist tilvende forandringer i temperatur.²⁵ Hvis man blot udsattes for kold luft under rimelige forhold, kunne den ifølge Tode medføre en række positive elementer, da den: ”[...] giver Sindet en stadig og mandig Munterhed; den forøger dem for os saa vigtige Lyst til at spise og den ligsaa vigtige Evne til at fordøie; den gør Blodet tættere; den beforder Ægtestandens

Fig. 5: Billedet illustrerer København om aftenen, hvor mange (måske særligt par) er ude at spadsere og benytter byens gader som et socialt rum. Jens Bundsen 'Parti af Østergade set fra Kongens Nytorv', 1788. SMK, inv.nr. KKSgb5092.

21 Sundhedstidende: 1779, nr. 51, s. 281

22 Angående dette se Juranek: 2019.

23 Sundhedstidende: 1781, nr. 32, s. 691

24 Sundhedstidende: 1778, nr. 16, s. 117-119.

25 Ibid.

*Hovedøiemed; den styrker vores Nerver og hærder heele Legemet; den modstaar Raadnelse; den qvælger forgiftige Dunster og standser mange smitsomme Syger[...].*²⁶ Man ser i denne tankegang, at antikkens forestilling om væskernes balance fortsat var dominerende inden for medicin. Ligeledes ses miasmeteoriens forestilling om spredning af sygdom og dårlighed via usund luft i Todes formaninger om 'aftenluften' og 'giftig tåge'. Der var noget farligt og usundt ved aftenluften, såvel som ved byens luft. Selvom Tode mente at kunne anbefale spadsereture, burde disse ikke finde sted om aftenen eller i byen, men ved højlys dag ude i naturen. I København var det sparsomt med grønne områder, på nær Kongens Have, der nyligt var åbnet for offentligheden, men som i 1770'ere også fik ry for at være et amoralsk sted.²⁷ Det kunne altså være svært at opfylde kravene til sunde spadsereture og anstændighed, hvis ikke man havde et lyststed på landet.

Spradebasser og kamæleoner

Det er dog ikke kun (men primært) kvinder, der er udsat for sundhedsfare som følge af deres moderigtige klæder og gåture. Mændene, hvilket også nævnes i Hr. Peders brev, var ligeledes påvirkede af modens griller og risikerede følgelig også deres sundhed i modens navn. Tode skrev: *"Det er unægtelig at ingen Chamæleon saa ofte skifter Farve, som vore Mandfolk skifte Moder."*²⁸ Det er dog ikke blot forandringer i tøjmoden, Tode sigter imod, men også hvorledes de omtaler sig: *"Foranderlige vare de saalænge de kaldtes med det gamle danske Navn Spradebasser; værre blev de da de vilde hedde Petitsmaitres; og nu da de umage sig at efterligne de engelske Macaronis, ere de cothurno verssatiliores."*²⁹ Det var ikke blot i dragten, men i hele deres personlighed, de var omskiftelige. I Todes opremsning er der elementer af udefrakommende påvirkning med nye navne for moderigtige mænd af udenlandsk oprindelse, der angives som direkte forbundet til forandringens hurtighed og mærkbarhed.

Todes beskrivelse af såkaldte 'silkekyrasser', altså stramtsiddende silkebroderede veste, gør brug af et næsten hyper-maskulint billedsprog i sammenligning mellem silkevesten og en ridders brystpanser. En tilsvarende metafor kan desuden findes hos Holberg: *"[...] mine Klæder ere saa trange, saa at det er fast det samme som at føre sig i Harnisk."*³⁰ Mode var hos Tode ikke nødvendigvis feminiserende, selvom det primært var kvinder, der lå under for modens luner, og at man ved denne tid begynder at se moderigtige mænd feminint karikerede (se figur 3).

Fig. 6: Satire over en spradebasse, formentlig dateret 1780-1799. Illustrationen indikerer en begyndende feminisering af mode og mænd, der fulgte den, som imidlertid ikke kan genfindes i Todes skrifter. Stik af Georg Christian Schule efter fransk forbillede. SMK, inv.nr. KKS16446.

26 Ibid.

27 Langen: 2018.

28 Sundhedstidende: 1779, nr. 51, s. 28.

29 Ibid.

30 Holberg: 1748, s. 406.

Konklusion

På trods af at fremstå som et generelt sundhedsfagligt og -oplysende tidsskrift, hvor Tode angav at være saglig fremfor moraliserende, synes han at have gjort brug af flere genretræk fra spektator-tidsskrifterne. Gennem fiktive læsere kunne han lade sine personlige holdninger komme til udtryk, mens han slørede forholdet til sine upopulære holdninger. Todes kritik og formaninger om sundhedsfarerne ved mode skriver sig ind i en generel afvisning af mode og luksus, der fandt sted i Danmark og andre steder i Europa i anden halvdel af 1700-tallet. Todes kritik adskiller sig ved eksplicit at tage udgangspunkt i sundhed fremfor økonomi og moral – selvom det ikke altid lykkes ham at holde disse ting adskilt. På trods af at være styret af medicinsk faglighed ifølge ham selv, er der mange lighedspunkter imellem Todes sundhedsfaglige antimode og utilitaristiske antimode, hvor særligt indførte tekstiler og moder fremhæves som usunde og farlige. Det er desuden bemærkelsesværdigt, at det er konkrete former for mode, Tode kritiserer, fremfor mode i sig selv. Mode og sundhed var ikke hinandens modsætninger for Tode. Mode ligefrem kunne være til nytte for sundheden, hvis altså den gjorde sunde valg moderne.

Abstract

“Oh, great queen, Fashion! You alone can accomplish what the combined voice of physicians attempts to no avail” - Antifashion and Health Education in 18th-Century Denmark-Norway

The rejection of luxury and fashion in Denmark-Norway during the 18th century, along with similar sentiments across Europe, has been widely acknowledged and described as a form of anti-fashion. This article focuses on a variant of anti-fashion identified as "health and fitness naturalism," which focuses on the negative impact of fashion on health. Using the journal *Sundhedstidende*, published from 1778 to 1781 by the physician and professor Johann Clemens Tode, this study examines how fashion was critiqued from a health perspective in the 18th century.

Litteratur

Alm, Mikael: *Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden: Fashioning Difference*. New York & London: Routledge. 2022.

Davis, Fred: "Conclusions and Some Afterthoughts." I *Fashion, Culture, and Identity*. Chicago: University of Chicago Press. 1992, s. 189-206.

Davis, Fred: "Antifashion: The vicissitudes of negation." I Malcolm Barnard (red.) *Fashion Theory: A Reader*. London: Routledge. 2007, s. 78-91.

Eriksen, Anne: "The Medical Periodicals of J.C. Tode and the Idea of Public Health": *Scandinavian Journal of History* 42. 2017, s. 28-45.

Greig, Hannah: "'Together and All Distinct': Public Sociability and Social Exclusivity in London's Pleasure Gardens, ca. 1740-1800": *Journal of British Studies* 51:1, 2012, s. 50-75.

Grymer-Hansen, Morten: "Detaljen i dragten: Amagerbønder i silkeklæder." I Søren Mentz

(red.) *Amager: 500 års hollænderhistorie*. Dragør: Museum Amager. 2021, s. 110-125.

Holberg, Ludvig: *Moralske Tanker*, bd. 1-2. København. 1744.

Holberg, Ludvig: "Epistola CLXXIV." I *Epistler*, bd. 2. København. 1748, s. 405-411.

Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt: *Grov Konfækt Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73*, bind 2. København: Gyldendal. 2020.

Juranek, Gabriela: "The Libertine Body: Bare Breasts in French Fashion, 1775-1800": *The Journal of Dress History*, vol. 3, issue 4, Winter 2019, s. 34-70.

Kaartinen, Marjo: "A Busy Day with Me, or at Least with My Feet & My Stockings'. Gender, Space and Commerce in the Eighteenth-Century Town." I E. Chalus og M. Kaartinen (red.) *Gendering Spaces in European Towns, 1500-1914*. New York: Routledge. 2019.

Krefting, Ellen, Aina Nøding og Mona Ringvej: *En pokkers Skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.

Langen, Ulrik: "'Kragen ved nok vad Soe den skal ride paa': Fruentimmer-Tidenden og trykkefrihedens første debat": *Temp – Tidsskrift for Historie*, årg. 9, nr. 17, 2018.

Larsen, Øivind: "Sundhedstidende og Johann Clemens Tode: Vårt første medisinsk-hygieniske folkeblad og dets redaktør." I Øivind Larsen og Bengt I. Lindskog (red.): *Sundhedstidende 1778-1781*. Oslo: Universitetet i Oslo, 1991, s. 7-16.

Maxwell, Alexander: "Fashion as a Social Problem." I *Patriots Against Fashion*. London: Palgrave Macmillan. 2014, s. 9-28.

Mellemgaard, Signe: *Kroppens Natur: Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. København: Museum Tusulanums Forlag. 1996.

Tode, Johann Clemens: *Sundhedstidende 1778-1781*. Faksimileudgave ved Øivind Larsen & Bengt I. Lindskog. Oslo: Universitetet i Oslo. 1991.

- Sundhedstidende: nr. 16, 1778, s. 117-119.
- Sundhedstidende nr. 30, 27. januar 1779, s. 141-144.
- Sundhedstidende: nr. 51, 1779, nr. 51.
- Sundhedstidende nr. 31, 31. januar 1781, s. 687-690.
- Sundhedstidende nr. 32, 7. februar 1781, s. 691-692.

Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus: Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*. København: Museum Tusulanums Forlag. 2013.

Venborg Pedersen, Mikkel: "Nationaldragt før nationaldragter: Mode og folkets vel i oplysningstidens debat": *Historisk Tidsskrift* 123:1, 2023.

Upubliceret materiale:

Væveren Niels Jensens Mønsterbog, Køng Museum.

Den anonyme Mønsterbog, Køng Museum.

Peter Apels Mønsterbog, i privateje.